

Bange, P., *Moraliteyt saelt wesen. Het laatmiddeleeuwse moralistisch discours in de Nederlanden* (Middeleeuwse studies en bronnen 99; Hilversum: Verloren, 2007, 271 blz., €27,-, ISBN 978 90 6550 961 1).

Deze recensie begint met een kort verhaal. Er waren eens drie zoons, van wie er maar één de echte zoon van zijn vader was. Na het overlijden van pa strijden zij om de erfenis omdat ze niet weten wie de wettige zoon is. Omdat zij er niet uitkomen, roepen ze de hulp in van een rechter. Die raadt hen aan het lichaam van hun overleden vader op te graven en tegen een boom te zetten. Alle drie mogen ze er nu op schieten. Wie hem het dichtst bij het hart raakt zal de erfenis krijgen. De eerste twee doen erg hun best, maar de derde zoon zegt dat hij zoveel eerbied voor zijn vader heeft, dat hij zelfs niet op diens dode lichaam wil schieten. Aldus toont hij aan de echte zoon te zijn en kan hij zijn erfenis in ontvangst nemen.

Uit dit verhaal blijkt dat eerbied voor je ouders, óók na hun dood, een deugd is die uiteindelijk ook nog iets concreets oplevert. Dit exempel, dat uit de eerste helft van de veertiende eeuw dateert, was volgens Petty Bange erg bekend en kwam veel voor. Dat is ook precies de reden waarom zij het heeft opgenomen in haar boek over 'het laatmiddeleeuwse moralistische discours in de Nederlanden'. Hierin worden stichtelijke teksten besproken die veelal geschreven zijn in de volkstaal en die gericht zijn op het lekenpubliek. Met deze selectie biedt zij een aanvulling op haar in 1986 verschenen proefschrift *Spiegels der christenen. Zelfreflectie en ideaalbeeld in de laat-middeleeuwse moralistisch-didactische traktaten*, waarin voornamelijk in het Latijn geschreven en op de clerus gerichte verhandelingen werden geanalyseerd. In het thans verschenen boek beperkt zij zich niet tot de 'Spiegel-literatuur', maar onderzoekt zij een breed scala aan (veelal bekende) traktaten en leerdichten die volgens haar inhoudelijk een zekere eenheid vormen: een moralistisch discours of verhoog.

Alle auteurs wilden door middel van hun geschriften het publiek 'mores' leren, dat wil zeggen de traditionele christelijke normen en waarden bijbrengen. Jammer genoeg spreekt Bange in dit verband herhaaldelijk over het 'christelijke paradigma'. De term 'paradigma' moet mijns inziens gereserveerd blijven ter aanduiding van 'het geheel van wetenschappelijke prestaties van voorgangers dat door onderzoekers op een bepaald gebied op een bepaald moment in de ontwikkeling van de wetenschap als maatgevend wordt beschouwd' (*Van Dale*, 13<sup>e</sup> druk). Door bestudering van de moralistische geschriften hoopt Bange een bijdrage te leveren aan de mentaliteitsgeschiedenis van de late middeleeuwen. Dat kan, maar dat is wel iets anders dan de wetenschappelijke stand van zaken.

Uit het inleidende hoofdstuk wordt duidelijk dat de schrijfster geworsteld heeft met het concept van het boek: welke teksten moeten gekozen worden, hoe moet ik ze presenteren en hoe kan ik de teksten in een discours onderbrengen? Dit gedeelte is nogal omslachtig geschreven en bevat nodeloos veel herhalingen. Uiteindelijk is gekozen voor een selectie van Nederlandstalige teksten uit de late middeleeuwen die in min of meer moderne uitgaven

voorhanden waren. De presentatie is zeer toegankelijk: in de hoofdtekst wordt in de oorspronkelijke taal (het Middelnederlands) geciteerd en in de voetnoten wordt een vertaling in hedendaags Nederlands geboden; een uitstekende service aan het moderne lekenpubliek dat het Middelnederlands niet machtig is. In Bijlage I wordt een volledig overzicht gegeven van de sociaal-culturele context van het betreffende geschrift en de auteur. Deze bijlage geeft een uitstekend overzicht van de wetenschappelijke stand van zaken op dit gebied en is een nuttig naslagwerk op zich.

Bij het onderbrengen van de geschriften in een discours (altijd een hachelijke onderneming!) heeft Bange een thematische rubricering aangebracht. Het eerste thema behelst teksten over zelfkennis en naastenliefde. In de tweede rubriek komen de zeven hoofdzonden en de tien geboden aan bod. Als derde thema wordt de dagelijkse omgang van mensen met elkaar behandeld en als vierde thema de gerichtheid op het hiernamaals. De auteur geeft zelf al aan dat deze indeling enigszins kunstmatig is, omdat veel thema's elkaar overlappen of in elkaars verlengde liggen. Niettemin geeft deze indeling enig houvast.

Het is duidelijk dat Bange het best op dreef is bij de behandeling van teksten waarin regels staan over de omgang met mensen met elkaar. Ze noemt deze exempels afwisselend 'aardig', 'grappig' en 'geestig'. En inderdaad betreft het hier lezenswaardige voorbeelden, zoals uit het morbide verhaal aan het begin van deze recensie blijkt.

De vraag blijft echter: wat voor soort boek is dit? Het is geen becommentarieerde bronnenuitgave, geen synthese, geen monografie, maar dat alles ineen. Bange spreekt over een 'synthetiserende inhoudsanalyse'. Ik zou zelf naar goed middeleeuws gebruik hebben gekozen voor de aanduiding 'bloemlezing' ('Florilegium'), voorzien van uitgebreid wetenschappelijk commentaar. Het bijeengebrachte materiaal is een rijke bron om kennis te nemen van de opvattingen over moraliteit in de Lage Landen tegen het einde van de middeleeuwen. Bovendien is het een onmisbare sleutel voor verder onderzoek.

Nico Lettinck, Hogeschool Windesheim Zwolle

Beukers, E. (ed.), *Hollanders en het water. Twintig eeuwen strijd en profijt* (Hilversum: Verloren, 2007, 606 blz., €39,-, ISBN 978 90 6550 973 4).

Met *Hollanders en het water* is een nieuw, lijvig werk over de relatie tussen mens en water in de provincies Zuid- en Noord-Holland verschenen, beginnend bij de Romeinse tijd en eindigend bij de dag van vandaag. Een blik op de inhoudstafel van deze publicatie in twee boekdelen leert dat de inhoudelijke ambities bijzonder hoog lagen: men kan vrijwel geen onderwerp bedenken dat niet in het boek terecht is gekomen. Behalve de waterstaatsgeschiedenis van zeedijken, polders en hoogheemraadschappen staat ook de geschiedenis van talloze andere deelgebieden op het programma: binnenscheepvaart, zeehavens, zoetwatervisserij, zeevisserij, drink- en afvalwater, de betekenis van water in 's lands oorlogvoering en waterrecreatie. Daarbij hebben de redacteurs voor elk van de (thematische opgebouwde) hoofdstukken zonder meer een beroep kunnen doen op specialisten: auteurs als D. Aten, M. van Tielhof, W. van der Ham, L. Sicking hebben elk een indrukwekkende staat van dienst op het vlak van waterstaatsgeschiedenis. Anderen schrijven vanuit een andere achtergrond, zoals militair historicus W. Klinkert die de rol van het water in de militaire geschiedenis na 1550 analyseert.

Sommige van de genoemde onderwerpen zijn door de historiografie rijkelijk bedeed, andere veel minder. Dat desondanks een overtuigend, inhoudelijk evenwicht werd bereikt, is voor zo'n uitgave zonder meer een mooi resultaat. In deze recensie worden enkele algemene gedachten rond het geheel geformuleerd.

Elk van de auteurs is specialist op zijn terrein en heeft steeds een eigen invalshoek en aanpak gehanteerd. De schrijvers werden dus niet in een keurslijf gedwongen en die vrijheid komt het geheel zonder meer ten goede. Enkele bijdragen zijn in principe wel inhoudelijk aan elkaar verwant, maar door een expliciete koppeling of vergelijking niet voorop te stellen, kunnen daarom wel in ieder verhaal andere accenten gelegd worden. Ik denk hier bijvoorbeeld aan de bijdragen over de vroegmoderne waterstaat in Noord- en Zuid-Holland, respectievelijk van de hand van D. Aten en M. van Tielhof. Op sommige vlakken zijn er tussen beide provincies grote gelijkenissen, anderzijds zijn er ook grote verschillen. De specifieke ontwikkelingen in beide regio's worden steeds in ruime mate recht gedaan, al wijzen de respectievelijke auteurs uiteraard wel op de ontwikkelingen in de andere provincie. Hierdoor krijgt de lezer twee zelfstandige verhalen die elk ten volle hun eigenheid behouden en wordt overbodige herhaling op voorhand uitgesloten. Ook bij andere bijdragen is dat het geval.

Vrijwel alle auteurs slagen er ook op voortreffelijke wijze in de relatie mens-water in zijn brede maatschappelijke context te plaatsen. Dat die relatie erg complex en bovendien ambivalent is (de titel maakt terecht gewag van 'strijd en profijt'), komt steeds weer aan de oppervlakte. Het werk toont op die manier niet alleen goed aan hoe water een essentieel deel is van de Hollandse (en bij uitbreiding Nederlandse) geschiedenis, maar ook dat er geen